



مادرانهای دخترانه اولین فیلم فارسی

گوشه‌هایی از تاریخ سینما و سینماداری در ایران

عسکر بهرامی

مرحوم حبیب‌الله فربور دماوندی از نخستین واردکنندگان و نمایش‌دهندگان فیلم در ایران بود که پس از چندین دهه فعالیت در این زمینه‌ها سرانجام در دی‌ماه ۱۳۷۶ دیده از جهان فرو بست. پسر ایشان، دکتر علی‌اکبر فربور دماوندی، هرچند تحصیل کرده‌ی ریاضی و اینک استاد دانشگاه در امریکا و ساکن آن دیار است، ولی از سال‌های کودکی به سبب شغل پدر، با سینما و فیلم آشنا شد و اکنون خاطرات بسیاری از گذشته‌ی سینماداری و نمایش فیلم در ایران دارد. ایشان به همراه مادر گوایشان، در گفت‌وگویی، گوشه‌هایی از تاریخ سینمای ایران را بازگفتند که - با حذف بررسن‌ها - من خوانید.

دکتر دماوندی: تقریباً سال ۱۳۲۸ بود، چهار یا پنج سال داشتم که سینمای پدرم افتتاح شد. اولین فیلم‌هایی که دیدم، یکی دخترلر بود و دیگری فیلمی هندی به نام انار گلی یا انارکلی. اینها فیلم‌هایی بودند که پدرم کپیشان را داشت و موقع افتتاح سینما آن‌ها را نمایش داد که استقبال خیلی خوبی از آن‌ها شد.

البته دخترلر متعلق به سال‌ها پیش از آن است، حتی پیش از به دنیا آمدن من. در واقع این فیلم با خانواده‌ی ما ارتباطی تنگاتنگ دارد.

پدرم متولد ۱۲۷۹ در بم و دهقانزاره‌ای بود که در سال‌های جوانی، سرنوشت، او را به سوی هندوستان کشاند.

وی در آن روزگار، به سختی و همراه کاروانی، به کویته‌ی پاکستان و سپس به بمبئی هند رفت و ساکن این شهر شد. پدرم در بمبئی فعالیت‌های مختلفی داشت؛ از بیگاری گرفته تا تجارت. در همین دوران با یک کمپانی فیلم [امپریال فیلم بمبئی] آشنا شد و انجام خدمات آن را برعهده گرفت که به سبب علاقه، رابطه‌ی ایشان با کمپانی بیشتر شد. در آن زمان، فیلم دخترلر در این کمپانی فیلمبرداری می‌شد. ایشان به گروه پیوست و در فیلمبرداری صحنه‌های آن در ایران، همراهشان بود. بعداً که فیلم تهیه شد، پدرم برای نمایش آن در ایران، پیشگام شد و به خصوص در زمینه‌ی تهیی امکانات فنی نمایش فیلم، تلاش بسیار کرد. در آن زمان شبکه‌ی برق وجود نداشت. گروه نمایش، دستگاه سیاری را روی اتومبیلی کار گذاشته بود که مولده‌ی برق آپارات و متعلقات آن را تأمین می‌کرد.

این گروه در شهرهای مختلف فیلم را نمایش داد و از آن جا که در اغلب جاها و به خصوص در شهرهای کوچک، سالن نمایش وجود نداشت، بنابراین آن‌ها با برپایی چادری بزرگ و فرش کردن آن به کمک حصیر، جاها بسیار نشستن تماشاگران فراهم می‌کردند و در ازای دریافت پنج یا ده شاهی، فیلم را برایشان نمایش می‌دادند. این کاروان نمایش فیلم، شهر به شهر گشت و با استقبال خوبی که از آن شد، پدرم سرمایه‌ای فراهم کرد و به کمک آن توانست سالن نمایشی در تهران ایجاد کند.

فیلم دخترلر در اصل تبلیغ اقدامات رضاخان در راه سامان دادن به وضع کشور بود. تا آن‌جا که به یاد دارم، علاوه بر آن‌که خود فیلم، این قضایا را تبلیغ می‌کرد، به همراه آن هم فیلم‌هایی تبلیغاتی در همین زمینه پخش می‌شد. در ابتدای نسخه‌ای که طی آن سال‌ها به نمایش در می‌آمد، اردشیر ایرانی، کارگردان فیلم، با سر و وضع آراسته رو به

تماشاگران، درباره‌ی اقدامات حکومت پهلوی صحبت می‌کرد و پس از تشکر از مسئولان کشور و دعوت از تماشاگران برای تماشای فیلم، دخترلر آغاز می‌شد. در پایان هم یک رشته فیلم‌های تبلیغاتی به نمایش در می‌آمد که مستندهایی در مورد افتتاح راه‌آهن و کارخانه‌ها بودند.

بدین ترتیب هر سانس حدود سه ساعت می‌شد. بعدها فیلم کوتاه شد تا سانس‌های بیشتری به نمایش درآید، چراکه استقبال از آن زیاد بود و بسیاری از مردم، حتی همراه خانواده‌هایشان هم به دیدن فیلم می‌آمدند. فیلم هرچند تبلیغاتی مثل چاپ پوستر، تهیی پلاکارد و غیره هم داشت، ولی بیش از هر چیز، دهان به دهان تبلیغ شد و مشتاقان بسیاری را به سوی خود کشاند.

این استقبال گسترده دلایل مختلف داشت. یکی آنکه اولین فیلم ناطق بود؛ دوم حضور زنی با جذابیت‌های ظاهری در نقش اول فیلم بود و سرانجام هم آنکه داستان فیلم، با آن ماجراهایش، برای مردم جذابیت بسیار داشت.

پدرم امتیاز همیشگی و انحصاری فیلم را خریده بود و این امتیاز، به لحاظ قانونی، هم‌چنان از آن خانواده‌ی ماست. پیش از انقلاب، وزارت فرهنگ و هنر، درخواست یک کمی از فیلم را کرد. پدرم نسخه‌ای را در اختیار وزارت‌خانه گذاشت که جز نمایش صحتهایی از آن در جشنواره‌ها، هرگونه استفاده‌ی دیگر و واگذاری به دیگران، بدون اجازه‌ی ما ممنوع است.

چند سال پیش، کارگردانی در فیلمش از چندین صحنه دخترلر استفاده کرد که بدون اجازه بود. پدرم در این‌باره شکایت کرد که مدارک آن‌لان موجودند، ولی پیگیری نشد و نتیجه‌ای به دست نیامد.

در تهیی فیلم دخترلر دولت وقت دخالتی نداشت، ولی نمایش آن را تشویق می‌کرد و همکاری‌هایی با پخش‌کنندگان داشت.

با زیگر نقش دخترلر یا همان گلنار، خانم روحانگیز سامی نژاد، با خانواده‌ی ما نسبتی داشت و این پدرم بود که او را به گروه سازنده‌ی فیلم معرفی کرد. ایشان چند سال قبل درگذشتند و ظاهراً فیلم دیگری هم بازی نکردند.

خاتم دماوندی؛ چرا، در فیلم شیرین و فرهاد هم به نقش «شکر» بازی کرد، من خوب یادم هست. آن فیلم هم در هند ساخته شد. بعد از این فیلم، ایشان به ایران برگشتند و ازدواج کردند و چون خانواده‌شان مخالف بودند، دیگر بازی نکردند.

دکتر دماوندی؛ برای دختر لر تبلیغات زیادی شد. در بمبئی بروشوری چاپ کردند که حاوی خلاصه‌های داستان فیلم، اشعار و تعدادی عکس از صحنه‌های فیلم بود. در ایران هم تعدادی پوستر تبلیغاتی بزرگ و کوچک برای فیلم چاپ شد. پدرم نیز سفارش چاپ تعدادی پوستر و نوشته را داد که معمولاً توی ویترین جلوی سینما و در کنار عکس‌های فیلم نصب می‌شدند. کلیشه‌ی پوستر و نوشته‌ها را هنوز به یادگار دارم. پدرم این مواد تبلیغی را همراه فیلم پخش می‌کرد. یکی از این پوسترها تصویر گلنار بود که با خنجری، شیخ عرب را تهدید می‌کرد. بالای این تصویر نوشته بودند: «اولین فیلم فارسی به نام دختر لر در سینما...» که نام سینما را با دست روی آن می‌نوشتند.

پوستر دیگری در قطع بزرگ‌تر، برای نمایش‌های بعدی چاپ شد که باز هم همان تصویر بود و این نوشته بر بالای آن قرار داشت: «اولین فیلم فارسی، یادی از گذشته، دختر لر» و در دو طرف آن اضافه شده بود: «موزیک با سبک جدید». خاتم دماوندی؛ من خاطره‌ای از نمایش فیلم دختر لر دارم که مربوط به حدود شصت سال پیش است؛ یعنی وقتی که قرار بود فیلم را در یزد نمایش بدهند. همراه آقای دماوندی به کرمان و بم می‌رفتم و می‌خواستیم سری به بستگان ایشان بزنیم. قرار شد سر راه فیلم را هم به یزد ببریم. چندتایی از اهل فامیل همراهمان به دیدن فیلم آمدند. در آن زمان، پیش از شروع فیلم، سرود شاهنشاهی پخش می‌کردند و همه باید بلند می‌شدند. یکی از خانم‌های فامیل بلند نشد و به همین خاطر، هرچند جزو خانواده‌ی صاحب فیلم بودیم، ولی ما را از سالن بیرون کردند.

دکتر دماوندی؛ فیلم دختر لر در ابتدا روى نوار نیتراته فیلم‌برداری و کپی شده بود که این فیلم‌ها به مرور زمان اکسیده می‌شدند. نسخه‌های زیادی از این فیلم و فیلم‌های دیگر داشتیم که متأسفانه به تدریج تبدیل به پودر قمرز رنگی

آفیشی نداریم.

فیلم دختر لر در اصل تبلیغ اقدامات رضاخان بود. علاوه بر آن که خود فیلم، این قضایا را تبلیغ می‌کرد، به همراه آن هم فیلم‌هایی تبلیغاتی در همین زمینه پخش می‌شد.

نگذاشت و سینما به کارش ادامه داد، هرچند تهدیدها هم چنان ادامه داشتند. در آن منطقه‌ی فقیرنشین لات‌ها و باج‌بگیرها هم بودند که شیشه‌های سینما را می‌شکستند، پلاکاردها را پاره می‌کردند و حتی توی موتور اتوبوس پدرم شکر می‌ریختند تا روشن نشود. با این همه پدرم سخت به کارش علاقه داشت و آن را ادامه داد.

خانم دماوندی: موقع ساختن سینما شهناز، مشکلات زیادی به وجود آمد. باع مسعود کیهان از نزدیکان خانواده سلطنتی، در مجاورت سینما بود و جوی آب باع، از زمین سینما می‌گذشت. ساختن سینما چون باعث قطع آب باع می‌شد، درگیری‌هایی را به وجود آورد. کیهان، آقا را تهدید کرد که با استفاده از نفوذش جلوی ساختن سینما را خواهد گرفت. اسکلت ساختمن که آماده شد، کیهان نگذاشت کار ادامه پیدا کند. درگیری‌ها، آقا را مريض کرد و ایشان برای مدواهه اروپا رفت و پس از سه سال مدواه برگشت و سینما را تمام کرد.

دکتر دماوندی: این سینما که در حاشیه‌ی شهر بود، برق نداشت. شرکتی خصوصی به نام فیروز، در آن جا باز شد که مولد برق داشت. این شرکت را بعداً شرکت سهامی برق خرید و سیستم شبکه‌های برق به وجود آمد. برق شرکت فیروز، تک فاز بود و مدام نوسان داشت، یعنی برقی نبود که سینما بتواند روی آن حساب کند. به همین خاطر، پدرم یک مولد برق هم خرید. سینماهای آن موقع از آرک زغالی استفاده می‌کردند که نیاز به آمپر بالا داشت. این آمپر بالا را دستگاهی به نام رکتیفاير تأمین می‌کرد که خود به ولتاژ بالا احتیاج داشت. برق فیروز قادر به تأمین این ولتاژ نبود و بیش تر اوقات افت ولتاژ باعث از کار افتادن رکتیفاير و خاموش شدن زغال و دستگاه می‌شد. این یکی از مشکلات

پدرم در همان زمان، فیلمی هندی وارد کرد که اثارگلی نام داشت. نکته‌ی جالب آن که فیلم به زبان هندی پخش شد، چون هنوز امکانات دوبله وجود نداشت. با این همه چون داستانش عاطفی بود و صحنه‌های پر زد و خورد و جنگ عظیم فیل ها را نشان می‌داد، استقبال مردم از آن بسیار خوب بود.

پس از آن، پدرم با تشکیل خانواده در ایران، در وطن ماندگار شدند و کمتر به سفر می‌رفتند. ایشان زمینی در تهران خریدند و اولین سینمایشان را در سال ۱۳۲۸ یا ۱۳۲۹ در تقاطع خیابان‌های گرجستان و شاهزاده (انقلاب کنونی) ساختند. در آن زمان، این منطقه جزو حومه‌ی شهر تهران و در انتهای خط اتوبوس شهری قرار داشت؛ و در حقیقت این سینما اولین سینمای خارج از محدوده‌ی شهری آن روزگار بود. محل سینما ابتدا چوب فروشی و انبار بود. پدرم آن را خرید در آن جا سالانه ساخت و با نصب یک دستگاه آپارات زایس، افتتاح کرد.

این سینما که شهناز نام گرفت سرگذشت پر فراز و نشیبی دارد. مردم مذهبی ساکن منطقه با افتتاح آن مخالف بودند و از سوی دیگر، لات‌های محل هم مدام دردسر ایجاد می‌کردند. یادم می‌آید که فیلم شیرین و فرهاد را که نمایش می‌دادند، برای معرفی فیلم، پلاکاردی رنگی روی پارچه تهیه کرده و جلوی سینما آویخته بودند شب هنگام، عده‌ای پلاکارد را پاره کردند و با تهدید پدرم به مرگ، به ایشان گفتند که اجازه نمی‌دهیم مرکز فساد راه بیندازید. در آن زمان یکی از شخصیت‌های سیاسی - مذهبی در آن جا نفوذ بسیار داشت. پدرم به ملاقات ایشان رفت و موضوع را با ایشان در میان گذاشت. ایشان گفتند: «آخر این چه شغلی است که انتخاب کرده‌اید؟ باعث فساد جامعه می‌شود. به همین خاطر بیا دست از این شغل بردار.» پدرم گفته بود: «من تا به حال هزینه‌های زیادی صرف این کار کرده‌ام، اگر کسانی که مایل اند این سینما تعطیل شود، خسارات مرا بدینند، من حرفی ندارم و حتی آن را به شما واگذار می‌کنم تا هر طور خواستید از محل آن استفاده کنید.» اما کسی پا پیش

شد. فیلم صحنه‌های برهنگی داشت که واکنش‌های زیادی را باعث شد و به همین خاطر جلوی نمایشش را گرفتند. در مورد سالن‌ها هم معمولاً شهریانی نامه‌هایی می‌فرستاد که طی آن‌ها مالک سینما را ملزم به رعایت شئون اخلاقی می‌کرد. در میان استناد به جا مانده از آن موقع، نامه‌ای هم داریم در مورد افسران. در آن زمان، بسیاری از افسران، با سوءاستفاده از لباسشن، خارج از صفت بلیت می‌گرفتند و حق دیگران را ضایع می‌کردند. نامه‌ای از شهریانی رسید که از سینمادر می‌خواست جلوی این حرکت‌ها را بگیرد و با تخلفات برخوردار کند.

یکی از ضروریات سینما که شهریانی مدام آن را کنترل می‌کرد، نصب عکس شاه و ملکه در دو طرف پرده و یا عکس شاه در بالای پرده و در وسط، بود. شهریانی برای نظارت بر این دستور، مدام به سینما مأمور می‌فرستاد و مأموران به عنایین مختلف باج می‌گرفتند. موقع سال نو هم ریس شهریانی و معاونش برای دریافت عیدی اجباری‌شان که معمولاً یکی دو سکه‌ی طلا بود، به سینما می‌آمدند و پرداخت نکردن عیدی (!) معمولاً برای سینمادر مشکل‌ساز می‌شد.

پاسبان‌ها هم معمولاً برای استفاده از امکانات سینما و حتی استراحت در سالن و تماشای فیلم به سینما می‌آمدند. پدرم تنها به پاسبان‌هایی اجازه‌ی ورود می‌داد که با ترم داشتند، یعنی این‌که درحال خدمت بودند. گاهی آن‌ها دوستان و حتی زن و بچه‌هایشان را هم همراه خود به سینما می‌آوردند، و البته بدون بلیت.

گاهی هم شهریانی، پاسبانی را معرفی می‌کرد که مثلاً محافظت از سینما را بر عهده داشت و می‌باید جلوی درگیری‌ها را می‌گرفت. سینمادر موظف بود به این پاسبان‌ها که معمولاً فقط یکی دو ساعت، آن هم آخر وقت، می‌آمدند، پول بدهد.

سینما شهناز دو بار بازسازی شد. بار اول تقریباً در سال ۱۳۳۴ بود. پیش از آن، سقف سینما شیروانی و توفال‌کوبی بود که خطر آتش‌سوزی داشت. در آن زمان بیمه‌ای روس به نام اینگوستراخ در تهران فعالیت داشت که سینماها را بieme

عملدهی کار بود. ضمن آن‌که قطع برق هم در طول روز چند بار اتفاق می‌افتد که مشکل را مضاعف می‌کرد. بعد‌ها، هرچند برق شهری، سینما را تأمین می‌کرد، ولی مشکلات هم چنان وجود داشتند.

خاموشی‌های فراوان و خرابی دستگاه و قطع فیلم، اغلب باعث درگیری می‌شد. مردم پول بیلیشان را مطالبه می‌کردند که برای سینمادر پرداخت این پول ممکن نبود، چراکه شهرداری بر اساس بلیت‌های فروخته شده، عوارض دریافت می‌کرد و به این جنبه‌ی قضیه و مشکلات آن کاری نداشت. بدین ترتیب صاحب سینما مدام از این نظر دچار مشکل بود. در آن موقع، سینما به خصوص، مشتریانی از قشر کم درآمد داشت و این‌ها کسانی بودند که پس از ساعت کارشان، در پی آن بودند تا یکی دو ساعتی خود را از گرما یا سرما نجات دهند. به همین خاطر به سالن سینما پناه می‌بردند و ضمن تماشای فیلم، استراحت هم می‌کردند.

پدرم، همان‌طور که اشاره کردم، سال‌ها در هند بود و علاوه بر آشنایی کامل با زبان هندی، با مؤسسات تولید فیلم آن کشور نیز آشنایی داشت. ایشان در سال‌های آغازین فعالیت نمایش فیلم در ایران، چند فیلم هندی، ازجمله انارگلی و سیاهپوشان را وارد کرد و نمایش داد. بعدها هم ایشان به سبب روابط خوبیشان با تاجران هندی مقیم تهران که فیلم هندی وارد می‌کردند، اغلب در سینمایش، فیلم هندی نمایش می‌داد و اصلًا سینما شهناز هم به همین ویژگی شهرت داشت.

در آن زمان سینماها زیر نظر وزارت کشور بودند و مجوزهای یک ساله و بعداً پنج ساله برای سینماها صادر می‌کردند. اجازه‌ی نمایش و سانسور هم بر عهده‌ی این وزارت ترکانه بود.

فیلم‌های ایرانی معمولاً مشکل سانسور نداشتند. ولی وزارت کشور، اغلب فیلم‌های خارجی را بازبینی و سانسور می‌کرد. سانسور معمولاً در مورد صحنه‌های خلاف اخلاقی و عفت اعمال می‌شد و گرنه فیلم‌ها معمولاً مشکل سیاسی نداشتند. یک مورد سانسور شدید که در خاطرم مانده است، در مورد فیلم و خدا زن را آفرید (روزه وادیم، ۱۹۵۶) اعمال

می‌کرد و اگر خسارتی وارد می‌شد، آن را می‌پرداخت. در آن سال‌ها، بیمه‌ی اینگوسترانخ برچیده شد و هیچ بیمه‌ی دیگری هم نبود، به همین خاطر پدرم برای جلوگیری از وارد شدن خسارت به سینما، آن را با مصالح جدید کاملاً بازسازی کرد.

نکته‌ی جالب آن‌که سینما در طول بازسازی، هم چنان فعالیتش را ادامه می‌داد و هر بار قسمتی از آن را می‌ساختند، یعنی مثلاً درحالی که کف سالن را موزاییک می‌کردند، مشتریان از روی تخته‌هایی می‌گذشتند و برای نشستن در قسمت‌های دیگر سالن، می‌رفتند.

بازسازی دیگر سینما شهناز در سال ۱۳۴۰ و شامل نوسازی اتاق نمایش و تعریض کامل دستگاه‌های آن بود. سینما تا دو سال پس از انقلاب هم فعالیت داشت. در این زمان، نارسایی امکانات رفاهی، و نبودن فیلم مناسب و تعطیلی‌های مکرر به سبب رخدادهای سیاسی و اجتماعی آن روزگار، سینما را دچار مشکل کرد و ادامه‌ی فعالیت آن، دیگر مقرنون به صرفه نبود. وزارت فرهنگ و هنر هم مدام فشار می‌آورد که سرویس‌های بهداشتی سینما بازسازی شوند؛ و چون پدرم امکاناتش را نداشت، بنابراین وزارت مربوطه سینما را تعطیل کرد و از آن زمان، ساختمان آن متوقفه ماند.

برای من هم که وارث سینما هستم، بازسازی آن منابع مالی بسیار لازم دارد و فعلًا مقدور نیست. این راهم اضافه کنم که در سال‌های پیش از انقلاب، پدرم زمینی در حوالی میدان هفت تیر خرید و احداث سالنی را آغاز کرد که نزدیک به هفتاد و پنج درصد آن انجام شد.

اخيراً اقداماتی برای راهاندازی دستکم یکی از اين دو سينما انجام داد که تا به حال بی‌نتیجه مانده‌اند. از وزارت ارشاد درخواست وام کردم، ولی اعلام کردند که اين کار مقدور نیست. در مرحله‌ی بعد خواستم با تغییر کاربری سینما شهناز که به نظر کارشناسان وزارت ارشاد هم مخوبه و غیرقابل استفاده است، موافقت کنند تا با فروش آن هزینه‌ی تکمیل سینمای هفت تیر فراهم شود. حتی در ازای تعهد محضری بمنه، مبنی بر تکمیل سینمای دوم پس از فروش

سینما شهناز هم متأسفانه مسؤولان اعتماد نکردند و به همین سبب هر دو سینما تا آینده‌ی نامعلومی تعطیل خواهند ماند. خانم دماوندی: آقا زمین سینمای خیابان مفتح را حدود چهل سال پیش خربیدند.

دکتر دماوندی: بله، و سال‌ها طول کشید تا احداث ساختمان را شروع کردند. چند بار و در مراحل مختلف، کار تعطیل شد. شهرداری آن زمان حق و حساب‌های سنگین می‌خواست و کارشکنی می‌کرد. شهرداری در پی گرفتن بخش‌هایی از این زمین برای برخی از مسؤولان وقت بود که پدرم زیر بار نرفت و چندین بار کارشان به دادگاه کشید. خانم دماوندی: خرید تجهیزات مصادف شد با انقلاب. بعضی از شرکت‌ها که برای تکمیل سینما قرارداد داشتند و پوشان را هم گرفته بودند، پس از انقلاب کار را ادامه ندادند و به همین خاطر کار نیمه‌ تمام ماند.

